

fa bir şehir hakkında topluca bilgi vermesi açısından önemli ve orijinal kabul edilmiştir.

İkinci bölüm, asıl konunun girizgâhi mahiyetinde olup Câfer Çelebi'nin kendi hayatına dair anekdotların yer aldığı "Hasbihal" ile başlar; dostlarıyla nasıl vakit geçirdiği, daha İstanbul'a gelişinden itibaren medresede tahsil görmesi, ediplerin meclislerinde bulunuşu ve diğer meşguliyetleri anlatılır. Şair daha sonra *Hevesnâme*'nin ne maksatla yazıldığını açıkladığı bir şiir sohbetinin hikâyesini verir. Ardından Osmanlı şiiri hakkındaki görüşlerini dile getirir ve o devir şairlerini İran edebiyatına tutkun olmakla suçlayıp taklitçiliklerini eleştirir. Özellikle dönemin önde gelen şairlerinden olan Şeyhî ile Ahmed Paşa hakkında, "Şular kim Türkî dilde şöhreti var / Biri Şeyhî biri Ahmed'dür ey yâr // Hayâl-i hâsa çün kâdir değiller / Hakîkatte bular şâir değiller" (beyit 521, 533) gibi sert eleştirilerde bulunur. Ona göre Ahmed Paşa belâgatta yetersiz ve fikirleri dağınık bir şair; Şeyhî ise fesahat kaidelerine dikkat etmeyen, garip kelimeler kullanan, tercüme ve taklitçi bir söz ustasıdır. Câfer Çelebi'nin, tenkit ettiği bütün bu zaaf ve kusurlardan sıyrılmaya gayretiyle yazmış olduğu *Hevesnâme*'nin önemi biraz da bu yerlilik ve orijinallik iddiasından kaynaklanır. Nitekim şair, arkadaşlarının ısrarı üzerine ve onların okuması için böyle bir eser yazmayı düşündüğü zaman hiç işlenmemiş ve istismar edilmemiş bir konu arar; nihayet başından geçen bir aşk macerasını hikâye etmeye karar verip, "Heves birle urup bünyâdın anın / *Hevesnâme* kodum hem adın anın" diyerek adını belirttiği ve iki ayda tamamladığı mesnevisini alışılmışın dışında peri yüzlü güzellere ithaf etmiştir: "Ne şâh u ne vezîr adına yazdım / Perî ruhsârlar yâdına yazdım". Câfer Çelebi'nin kadınlara düşkün olduğunu söyleyen Âlî'nin yaşanmış bir vak'a olarak belirttiği bu aşk hikâyesinde Câfer Çelebi evli bir kadınla aralarında geçen ilişkiyi anlatır. Kitabın üçüncü bölümü tamamen bu maceraya ayrılmış olup önce aşktan ve aşkın hallerinden bahsedilir, Kâğıthane'de bir bahar gününün tasviriyile şairin sevgilisini ilk görüşü, ona âşık oluşu, çektiği ıstırap, sevgiliyle buluşması, mektuplaşmaları vb. zaman zaman erotik duyguları yansıtan bir üslûpla dile getirilir. Bu bölümde mesnevi beyitleri arasına yer yer gazeller serpiştirilerek konuya canlılık kazandırılmıştır. Eserin değişik bahislerinde de rüzgâ-

rın oluşumu, ayın doğuşu, batışı ve değişmesi, gece ile gündüzün meydana gelişi, yağmur ve dolu ile gök kuşağının oluşumu gibi konular ilmi ve felsefî açıdan soru-cevap şeklinde tahlil edilmiştir. Ayrıca divan şiirinin kâmet, mûy, ebrû, zülûf, ruhsâr, dehan, leb, sîne, kadem gibi sevgiliye ait güzellik unsurları sıra ile anlatılmıştır.

Hevesnâme şairin, "Benimdir evvel âhir az eger çok / İçinde kimsenin bir habesi yok" dediği gibi tertip, üslûp ve nazım tekniği bakımından tamamen orijinal kabul edilir. Yazıldıktan sonra şairin de yer aldığı şiir ve sohbet meclislerinde uzun müddet okunmuş ve okuyanların teklifleri üzerine bazı yerleri değiştirilmiştir. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan (meselâ bk. Nuruosmaniye Ktp., nr. 4373; TDK Ktp., nr. 97; İÜ Ktp., TY, nr. 9861, Bibliothèque Nationale, A. F. 300) *Hevesnâme* üzerinde bir mezuniyet tezi hazırlanmış olup (bk. bibl.) ayrıca bir doktora çalışması yapılmaktadır (Necati Sungur, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcîzâde Câfer Çelebi, *Hevesnâme*, Nuruosmaniye Ktp., nr. 4373; a.e. (haz. Ruçhan Kaptan, mezuniyet tezi, 1959), İÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ktp., nr. 515; Sehi, *Tezkire*, s. 28; Latîfî, *Tezkire*, s. 117; Âşık Çelebi, *Meşâirü's-şuarâ*, vr. 61^b-62^a; Kınalızâde, *Tezkire*, I, 246-252; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 148; Âlî Mustafa, *Kühû'l-ahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 2290/32, vr. 204; *Keşfü'z-zunûn*, II, 2047; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 148; Osmanlı Müellifleri, I, 263; Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları I*, s. 290-291; *Amasya Tarihi*, III, 225; Âsaf Hâlet Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul*, İstanbul 1958, s. 15-31; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul 1958, s. 63-64; Blochet, *Catalogue*, I, 128; Kocatürk, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 244; Banarlı, *RTET*, I, 476-477; İsmail E. Erünsal, *The Life and Works of Tâcîzâde Ca'fer Çelebi, with a Critical Edition of his Divân*, İstanbul 1983, s. XLVII-LXI; M. Tayyib Gökbilgin, "Câfer Çelebi", *İA*, III, 10; "Hevesnâme", *TDEA*, IV, 211-212.

İSMAİL E. ERÜNSAL

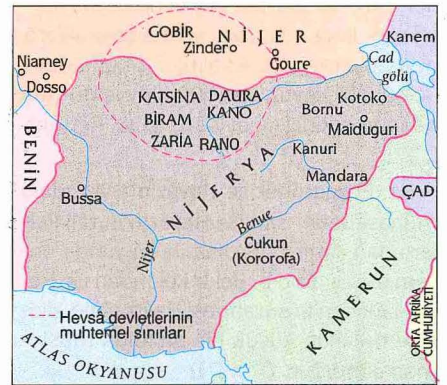
HEVSÂ

Afrika'daki en büyük müslüman topluluklardan biri.

Hevsâ, etnik olmaktan çok bugün yaklaşık 40 milyon kişiyi içine alan bir dil birliğini, yani etnik kökeni ve coğrafyası ne olursa olsun aynı dili konuşan, çoğunluğu müslüman bir topluluğu ifade eder. Bu topluluk kuzeyde Sahrâ, doğuda Çad gölü, batıda Nijer nehri ve güneyde Benue

nehriyle çevrili bölgede yaşamaktadır. Bu bölgeden başka, 1903'te Sokoto Emirliği'nin İngilizler tarafından işgali sırasında doğuya göç eden büyük bir Hevsâ topluluğu da halen Sudan'ın Mavi Nil bölgesinde yaşamaktadır. Hevsâlar'ın kökenleri hakkında, bir kısmı bazı efsanelerin yorumuna dayanan çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en çok benimsenen, bu dili konuşan kimselerin IX ve X. yüzyıllarda Mısır'dan Güney Sahrâ ve Âir bölgesine geldikleri, buradan da XIV ve XV. yüzyıllarda Tuaregler'in bu bölgeyi işgal etmeleri sonucunda güneye doğru göçerek kendi dillerini ve kültürlerini diğer etnik gruplara kabul ettirip bugünkü Hevsâlar'ı meydana getirdikleri yolundaki görüştür. Yazılı kaynaklarda, bir irka delâlet etmek üzere Hevsâ kelimesine ilk defa XVI ve XVII. yüzyıllarda rastlanır; daha önce bu insanları, bağlı buldukları krallık ve şehirlere göre Kanava, Katsinava ve Gobirava (Kanolu, Katsinalı, Gobirli) gibi nisbelerle anılıyorlardı. Süyûtî bir risâlesinde (Adamu, *General History of Africa* [1984], IV, 268-269) Sudan, Hevsâ ve Tekrûr toprakları için, Sa'dî (*Târîhu's-Süddân*, I, 24, 41) ve Kâ'tî (*Târîhu'l-Fettâş*, s. 32, trc. s. 53) gibi Tînbüktülü tarihçiler de Nijer nehrinin sol tarafındaki arazi için "Hevsâlar'ın ülkesi" tabirini kullanmışlardır. Günümüzde Nijer ve Nijerya'da Hevsâ dilini konuşan ve kültürünü paylaşan, ancak müslüman olmayan bazı topluluklar da mevcuttur, fakat bunlar kendilerine Hevsâ denilmesini kabul etmezler. Nijerya'dakiler, muhtemelen Arapça Mecûsî (ateşe tapan) kelimesinden türetilen Meguzâva (Bamaguce), Nijer'dekiler de Hevsâ dilinde "putperest" anlamına gelen Azna

Hevsâ şehir devletleri (XIV-XVIII. yüzyıl)

(Arna) adıyla tanınırlar (a.g.e., s. 269). İlk Arap coğrafyacıları Hevsâlar hakkında çok az bilgi vermektedir. Makrîzî'nin bahsettiği Anufu (Kânimî) kavmi Hevsâlar'dır.

Hevsâlar, tarihte genellikle Habe (Fulfulde dilinde "putperest") krallıkları denilen çeşitli şehir devletleri kurmuşlardır. Başlıcaları Kano, Katsina, Gobir, Zaria, Biram, Rano ve Daura olan bu şehir devletlerinin içinde en iyi tanınanı bugünkü Nijerya'nın kuzey bölgesinde kurulmuş olan Kano'dur. Elde bu devlete ait bir kronik bulunmakta ve büyük bir ihtimalle XIX. yüzyılın sonlarında yazılan bu Arapça kroniğin sonradan kaybolmuş eski belge-ler dayanılarak kaleme alındığı sanılmaktadır. Bu kronik, ilk hükümdar olarak Ebû Yezîd'in torunu Kral Bagoda'yı zikreder. Onun XI. yüzyılın başlarında o güne kadar sihirbazlar tarafından yönetilen animist toplulukları birleştirdiği sanılmaktadır. Gelişmekte olan Kano, XV. yüzyılda bir süre ticaret ilişkilerinde bulunduğu Bornu Sultanlığı'nın vasal devleti oldu. Bornu'ya özellikle, kalabalık bölgelerden yakaladıkları köle tâcirlerince makbul tutulan güçlü ve zeki Hevsâ gençlerini satıyorlardı. 1513-1516 yılları arasında Songay Hükümdarı Askıya Muhammed Kano'yu işgal etti ve cizyeye bağladıktan sonra geri çekildi; bunu diğer komşu devletlerin istilâları takip etti; önce Bornu, ardından Katsina, daha sonra da Cukun burayı cizyeye bağladı. XVII. yüzyılın başlarında yaşanan büyük bir kıtlık bölge nüfusunu çok azalttı. XVIII. yüzyılda ülkede durum biraz düzeldiyse de bu defa Fûlânî akınları başladı ve Fûlânîler 1807'de sekiz yüzyıl süren Bagoda hânedanına son verdiler. Fûlânî Devleti'nin yıkılmasından sonra da sömürge dönemi başladı.

Efsane ve rivayetlere göre aynı ortak deden gelen hânedanların yönettiği kardeş Hevsâ şehir devletleri birbirleriyle sürekli savaş durumunda olmuş, aralarında birlik kuramadıkları gibi bunu sağlamak için gayret de sarfetmemişlerdir. Birbirlerine hükmettikleri sırada dahi hükümdarlar kurumları birleştirme ve çeşitli Hevsâ topluluklarını tek bir kanunla yönetme gibi bir teşebbüste bulunmadıklarından siyasî ve ekonomik denge-lerini koruyabilmişlerdir. Çünkü aralarında sürekli savaş hali olduğu için birbirlerinden devamlı surette esir almış ve bunları köle pazarlarında satmışlar, böylece ekonomilerini ayakta tutmuşlardır. Yaklaşık 2 milyon esirin bu şekilde kuzeyli köle tâcirlerine satıldığı tahmin edilmektedir (Bertaux, s. 85).

Hevsâlar'ın ne zaman müslüman olduğu kesin biçimde tesbit edilemiyorsa da İslâmiyet'le nisbeten erken bir tarihte tanıştıkları bilinmektedir. En geç X. yüzyılın sonu ile XI. yüzyılın başlarında çeşitli şekillerde müslümanlarla karşılaşmış ve etkileri altında kalmaya başlamışlardır (Mehdi Adamu, *General History of Africa* [1984], IV, 289). Kuzey Afrika ve Batı Sudan ile ticarî, Songay ve Bornu ile siyasî yönde gelişen ilişkiler ve özellikle hac trafiği bu hususta önemli rol oynamıştır. Hevsâ topraklarının hac yolu üzerinde bulunmasından dolayı her yıl Batı Afrika'dan Hicaz'a gidenler buralara uğruyor ve dönüşlerinde de bir müddet kalıyorlardı. Kano bölgesinin İslâmlaşması belgelerden anlaşıldığına göre Kral Yaci zamanına (1349-1385) kadar gider. İslâmiyet'in bu yörede tanınmasında Nijer vadisinden çıkan Mande âlim ve tâcirlerinin etkisi büyük olmuştur; yazının buraya gelmesi de aynı döneme rastlar. Başlangıçta halk animist inançlarında kalırken Müslümanlık sadece birkaç prens, zengin ve ileri gelen kişiler tarafından kabul edilmiştir. Daha sonra Ya'küb (1452-1463) ve onun yerine geçen Muhammed Rimfa (Runfa) (1463-1499) dönemlerinde çok sayıda âlimin yöreyi ziyaret ettiği görülmektedir. Bunlardan, Cezayir'in Tuat şehrinde yaşayan ve aslen Tilimsânî olan Muhammed b. Abdülkerîm el-Magîlî 1491-1492 yıllarında Kano, Katsina ve Gao'yu dolaştı. Bu âlim Katsina'da Kur'an, Kano'da fıkıh dersleri verdi ve Hevsâlar üzerinde çok etkili oldu. Ayrıca Muhammed Rimfa için *Vâcibâtü'l-ümerâ'* (*Tâcû'd-dîn fîmâ yecib 'ale'l-mülâk*) adlı bir risâle yazdı ve ona müslüman bir hükümdar olarak nasıl hükmetmesi gerektiğini anlattı. Sokoto Sultanı Muhammed Bello'nun 1837'de yazdığı *İnfâku'l-meysûr* adlı eserde Magîlî'ye atıflarda bulunduğu ve onun devletle ilgili fikirlerini benimsediği görülmektedir (Trimingham, s. 6, 133, 195). Mali, Gao ve Mağrib ülkeleriyle yakından ilişkili olan Hevsâ Müslümanlığının Kâdiriyye tarikatıyla bağlantısı da Magîlî tarafından sağlanmıştır. Magîlî'nin etkisinde kaldığı anlaşılan Muhammed Rimfa, Kano kroniğinde belirtildiğine göre hem devlet yönetimi hem de şehircilik açısından birçok yenilik yaparak özellikle bir nevi bakanlar kurulu gibi çalışan devlet büyüklerinden müteşekkil dokuz kişilik bir meclis oluşturmuş, tapınakları yıktırıp camiler yaptırmış, ramazan bayramını resmen kutlamış, ayrıca bir saray inşa ettirerek şehri halen ayakta duran yedi kapılı

bir surla çevirmişti. XVI. yüzyılın başında Hevsâ ülkesi doğudan Bornu Sultanlığı'nın, batıdan Mali Sultanlığı ile onun arkasından kurulan Gao Sultanlığı'nın nüfuzuna girdiğinde buraya çok sayıda fakih gelmiş ve Sahnûn, İyâz b. Mûsâ ve Süyûtî gibi âlimlerin çeşitli kitaplarını okutmuşlardır; bunlardan birinin Kano kadısı olarak tayin edildiği bilinmektedir. Katsina'da ise İbrâhim Mâce zamanında (1494-1520) İslâmiyet'in resmî din yapılmak istendiği söylenmektedir. Bu dönemde halkın İslâmî şekilde evlenmesi istenmiş ve namaz kılmak için özel yerler tayin edilmiştir. XVII. yüzyılda Tinbüktü'den, Cenne'den ve Gao'dan gelen âlimler Katsina'yı İslâmî ilimlerin merkezi haline getirdiler; burada İbnü's-Sabbâğ (Dan Marina) ve Abdullahi Sikka gibi şahsiyetler yetişti. İlim ve ticaret merkezi olan bu iki şehir devleti arasında çok uzun süren savaş (1570-1650) ve daha sonra diğer devletlerin saldırıları ticarî hayat kadar ilmi hayatı da olumsuz yönde etkilemiştir. 1650'den itibaren Kano ve Katsina putperestlere karşı ortak harekete geçtiler. İslâmiyet'in Kano ve Katsina dışında kalan şehir devletlerindeki yayılışı hakkında ise yeterli bilgi yoktur. Bütün devletlerdeki ortak nokta, İslâm'ın önce lider tabakadan başlamak üzere yavaş yavaş yayılmasıdır. Fakat halk, İslâmiyet'i kabul etmekle birlikte eski pagan inançlarını bir den bire bırakmadı; insanlar dinî hayatlarını çoğunlukla bu ikisini birleştirerek sürdürdüler. Bu hayat tarzı ise zamanla, İslâmiyet'e daha sıkı sarılan ve sayıları başlangıçta az olan dindar zümre tarafından eleştiri konusu edildi. Tamamen İslâm'a bağlı bir toplum meydana getirmeye amaçlayan bu hareket ilk anda çok başarılı olmasa da ileride başlayacak cihad faaliyetleri için bir temel teşkil etmesi açısından önem taşımaktadır.

XIX. yüzyılın başında Hevsâlar arasında büyük bir siyasî ve içtimai değişiklik yaşandı. Futa Toro'dan gelerek Gobir Devleti'nin topraklarına yerleşen Torodbe müslüman kabilesine mensup Osman b. Fûdî (Osman dan Fodio) kendisini yetiştirerek büyük bir âlim oldu ve kısa zamanda ünü etrafa yayıldı. Osman b. Fûdî, çevresinde İslâm'ın yayılması ve yaşanması için çok büyük çaba sarfediyordu. Kral Bava'nın yerine geçen Nafata ise müslümanların 1784'ten beri kendilerine tanınan bazı haklarını ellerinden alıp putperestliği tekrar canlandırmak için uğraşiyor, bu arada sadece müslüman aña babadan doğanların Müslümanlığını kabul edip son-

radan İslâm'a girenlerinkini kabul etmiyordu; 1798'de de dinî faaliyetleri, kadınların örtünmesini ve erkeklerin sarık sarmasını yasakladı. Bütün bunlar karşısında Osman b. Fûdî'nin tavır alması üzerine hükümet kuvvetleri faaliyetine son vermek için onun Degel'de bulunan dergâhına saldırdılar. Osman b. Fûdî Gudu'ya kaçmayı başardı (21 Şubat 1804). Onun bu kaçıışı, taraftarları arasında Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye gidişi gibi "hicret" kabul edilerek kısa zamanda askerî bakımdan güçlenmesine yol açtı. Böylece Gobir Devleti'ne karşı cihad başlatan Osman b. Fûdî, 21 Haziran 1804'te kazandığı zaferden sonra kendisini müslümanların kumandanı ilân etti ve aynı yıl Zaria ile Katsina'yı, 1808'de de Gobir'i ele geçirerek teker teker bütün Hevsâ devletlerini ortadan kaldırıp Nijerya Fûlânî Devleti'ni kurdu. Osman b. Fûdî'nin bu mücadelesi Hevsâlar'a karşı değil putperestlere karşıydı ve birçok müslüman Hevsâ onun ordusuna katıldığı gibi birçoku da ona içeriden yardım etmişti. Osman b. Fûdî'nin hareketi reformcu bir yapıya sahipti ve dinî hayatı putperest inançlardan temizlemeyi, her türlü baskıya karşı çıkararak yeni bir sosyal düzen kurmayı amaçlıyordu; onun başarıya ulaşmasında bu amaçlar büyük rol oynamıştır.

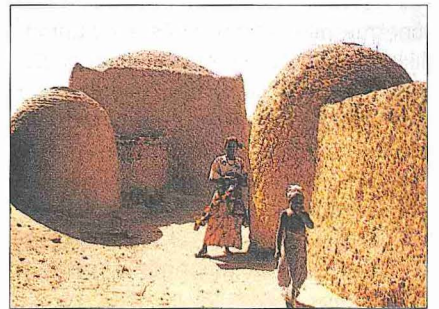
Daha sonraki yıllarda Fûlânî Devleti'nin sınırları günden güne genişlediyse de bu topraklar, XIX. yüzyılın sonlarında Afrika'nın pek çok yeri gibi Avrupalılar'ın sömürgeci haline gelmekten kurtulamadı; sömürgeleşmeden önce de birçok Batılı kâşif-seyyah tarafından ziyaret edildi. Bölge açısından bu seyyahların en önemlisi, İngiliz hükümeti adına 1849-1856 yılları arasında araştırma yapan Alman Heinrich Barth'tır. Derlediği çok sayıda belge ve bilgiyle Avrupa'ya dönen Barth, bunları *Reisen und Entdeckungen in Nord und Zentralafrika in den Jahren 1849 bis 1856* adlı beş ciltlik eserinde yayımladı (Gotha 1857-1858). Ayrıca Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî'nin 1653'te tamamladığı *Târîhu's-Sûdân* ve Mahmûd b. Hâc el-Mütevekkil Kâ'tî'nin 1593 yılından önceki bir tarihte yazmaya başlayıp ismi bilinmeyen bir torunu tarafından 1654-1655 yıllarında tamamlanan *Târîhu'l-Fettâş* adlı eserlerinin yazma nüshalarını buldu ve bunları Avrupa'da tanıtarak emperyalist ülkelerin bu yörenin tarihi hakkında ilk yazılı kaynaklardan istifade etmelerine ve sömürgecilik siyasetlerini buna göre geliştirmelerine imkân sağladı. Bu tür keşif seyahatlerinden

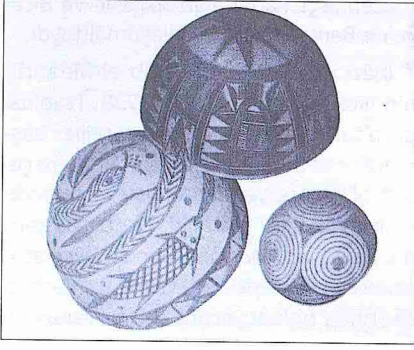
sonra o güne kadar Afrika'nın sadece kıyı bölgeleri ile ilgilenen Avrupa devletleri arasında iç bölgelerin ele geçirilmesi konusunda bir yarış başladı. Almanya'nın dünya politikasında kendini göstermesi gerektiğine inanan Bismarck'ın girişimleriyle, aralarında çıkan anlaşmazlıkları gidermek üzere sömürgeci devletler Berlin'de bir araya geldiler (Kasım 1884-Şubat 1885). Burada imzalanan ve Berlin Senedi denilen antlaşmaya göre kıyıda sömürgeci bulunan bir devletin fiilen işgal etmek şartıyla bu yerin iç bölgelerine de sahip olmaya hakkı vardı. Bundan sonra ikili görüşmelerle anlaşmaya varan sömürgeci devletler tarafından Batı Afrika'da bugün de geçerliğini koruyan sınırlar çizildi. Bu sınırlar hiçbir tarihî ve etnik esasa dayanmadan sadece sömürgeci devletlerin menfaatleri göz önünde tutularak belirlenmişti. Mali, Senegal ve Fildişi Sahili'nde yaşayan Malinke ve Senugo toplulukları gibi Hevsâlar da parçalanmış ve toprakları bir kısmı bugünkü Nijerya'da, bir kısmı da Nijer'de kalacak şekilde İngilizler'le Fransızlar arasında paylaşılmıştır. XX. yüzyılda sömürgeci bağımsızlıklarını kazanmalarından sonra da aynı dine, dile ve kültüre sahip olan Hevsâlar birleşememişler ve Nijerya'da kalanlar İngiliz, Nijer'de kalanlar Fransız kültürünün etkisini taşıyan iki ayrı toplum olarak hayatlarını sürdürmek zorunda bırakılmışlardır.

Hevsâ dili bugün, en çok Nijerya'nın kuzey ve Nijer'in güney bölgelerinde olmak üzere Kamerun'dan Trablusgarp'a ve Dakar'dan Sudan'a kadar Afrika'nın birçok büyük şehir ve limanında konuşulmaktadır. Bu dilin hangi gruba dahil edilmesi gerektiği konusu tartışmalıdır. Miller ve Lepsus gibi bazı dilcilere göre Berberice ile olan morfolojik benzerliğinden dolayı onu Hâmî diller arasına koymak gerekir. Delafosse ve Lippert'in savunduğu diğer bir görüşe göre ise kelimelerinin sürekli vokallerle bitmesinden dolayı aslında bir zenci dilidir; ancak Hâmî dillerden çok etkilenmiş ve onlardan birçok kelime almıştır (*IA*, V/1, s. 380). Fage, kesinlikle Hâmî diller grubuna sokulması gerektiğini söylemekte (*A History of West Africa*, s. 31), Parsons da Hâmî dillerin Hadi grubuna girdiğini kabul etmektedir (*EP*, III, 275). Başlıca Kano, Katsina ve Sokoto lehçeleri bulunan Hevsâ dili konuşulduğu ülkelerde iki ayrı alfabeyle yazılmakta, bu yazılardan resmî daire ve okullarda kullanılan Latin harflisine Boko, halk arasında ve dinî amaçla kullanılan Arap harflisine de

Acemî denilmektedir. XIV. yüzyıldan itibaren din eğitiminin yanı sıra resmî ve özel yazışmalar, mahkemeler gibi hayatın diğer alanlarında da kullanılan Acemî'nin özellikle Hevsâlar'ın Fûlânî hâkimiyetine girmesinden sonra dinî ve edebî eserlerin yazımında da kullanıldığı görülmür. Bu dönemde, aynı zamanda birer âlim olan Fûlânî liderlerinin Arapça ve Fulfulde dilinde kaleme aldıkları eserler Hevsâ diline tercüme edilerek Acemî yazısına aktarılmıştır. Boko, Hevsâ bölgesi sömürgeleşmeden önce ilk defa İngiliz misyoneri şarkiyatçı J. F. Schön tarafından çeşitli eserlerinde kullanılmıştır. Toplumları köklerinden koparmanın yollarından birinin yazılarını değiştirmek olduğunu bilen İngilizler, daha sonra Acemî'nin uzun geçmişine rağmen hiçbir zaman resmî yazı haline gelememesinden de faydalanarak Boko'nun halk tarafından benimsenmesi için faaliyet göstermişlerdir. Latin harflerinin yaygınlaşmasında iş başına getirilen emirlerin nüfuzundan da istifade edilmiş ve mahkeme tutanaklarıyla her tür resmî evrakın bu alfabeyle yazılmasına başlanmıştır. Acemî'nin standart bir yazım şeklinin bulunmamasına karşılık Boko'nun standartlaştırılmasına çalışılmış ve bunun için çeşitli edebiyat yarışmaları düzenlenmiş, gazeteler çıkarılmış, kitaplar yayımlanmıştır. Halen Hevsâ dili Nijerya anayasasında İngilizce, Yoruba ve İbo dillerinin yanı sıra kabul edilen dördüncü dildir. Boko yazısı da 1960 yılından beri tamamen Batı'ya adapte edilen eğitim sisteminde ilkokuldan üniversiteye kadar kullanılmaktadır. Son zamanlarda dinî eser veren yazarlar Boko'nun yaygınlaşmasına ayak uydurarak bu yazıyı kullanmaya başlamışlardır; hatta Hevsâ diline çevrilen ilk Kur'an-ı Kerim meâlî de Latin alfabesiyle basılmıştır

Hevsâ'da bir köy evi ile kileri

Hevsâ el sanatlarının özelliklerini yansıtan su kabağında yapılmış dekoratif desenli kaplar

(Abu Baker Mahmoud Gummi, *Tarjama Ma'anonin Alkur'ani Maigirma Zuwa Harshen Hausa*, Beyrut 1979). Nijer anayasasına göre ise resmî dil sadece Fransızca'dır. Dolayısıyla Hevsâ dili bugün ne Boko ne de Acemî yazısı ile varlığını korumaya şansına sahiptir.

Hevsâlar tarih boyunca çiftçi, bahçıvan, hayvan yetiştiricisi, zanaatkâr ve tüccar olarak tanınmışlardır; deri ve bakır işlemleri, yünlü ve pamuklu dokumaları bütün Batı ve Orta Afrika'da meşhurdur. Sanattaki ve estetik konusundaki üstünlükleri taşra ve şehir mimarisinde de görülür. Zinder başta olmak üzere birçok yerleşim alanında muhteşem saraylar ve camilere rastlanmaktadır. Bu binalarda kerpici estetik açığı da dikkat ederek kullanmışlardır. Tahoua yöresindeki kubbe mimarisinin ise bütün bir Batı Sahil Sudanı'nda benzeri yoktur (Krings, s. 360 vd.).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâ'ti, *Târîhu'l-Fettâş* (nşr. ve trc. O. Houdas – M. Delafosse), Paris 1964, s. 53, 262, 269, Arapça metin, s. 32, 145; Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî, *Târîhu's-Sûdân* (nşr. ve trc. O. Houdas), Paris 1964, I, 24, 41, 152, 232, 432, Arapça metin, s. 92, 150, 284; F. Lugard, *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, Blackwood 1922; S. J. Hogben, *The Muhammadan Emirates of Nigeria*, London 1930, s. 68-109; J. C. Froelich, *Les musulmans d'Afrique noire*, Paris 1962; P. Bertaux, *Afrika: Von der Vorgeschichte bis zu den Staaten der Gegenwart*, Frankfurt 1966, s. 81-85; J. D. Fage, *A History of West Africa*, Cambridge 1969, s. 31-34; J. M. Cuoq, *Les musulmans en Afrique*, Paris 1975, s. 244-271; M. Hiskett, *A History of Hausa Islamic Verse*, London 1975, s. 19-26; a.mlf., *The Development of Islam in West Africa*, London 1984, s. 68-119, 156-171; a.mlf. – F. W. Parsons, "Hausa", *EI²* (İng.), III, 275-283; J. S. Trimingham, *A History of Islam in West Africa*, Oxford 1978,

s. 6, 126-135, 195; R.-M. Cornevin, *Geschichte Afrikas von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Frankfurt 1980, s. 176-177; R. Delval, *Les musulmans au Togo*, Paris 1980, s. 48; G. Nicolas, *Dynamique de l'Islam au sud du Sahara*, Paris 1981; Muhammed el-Garbî, *Bidâyetü'l-hükmi'l-Magribî fi's-Sûdânî'l-Garbî*, Bağdad 1982, s. 69-71; T. Krings, *Sahel: Senegal, Mauretania, Mali, Nijer*, Köln 1982, s. 91-92, 360 vd.; J. O. Voll, *Islam: Continuity and Change in the Modern World*, Essex 1982, s. 79-82; Zakari Dramani Issifou, *L'Afrique noire dans les relations internationales au XVIe siècle-analyse de la crise entre le Maroc et le Sonrhai*, Paris 1982, s. 196; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1984, s. 60-65, 98-101; J. Ki-Zerbo, *Die Geschichte Schwarz-Afrikas*, Frankfurt 1984, s. 154-158; Mehdi Adamu, "The Hausa and Their Neighbours in the Central Sudan", *General History of Africa* (ed. D. T. Niane), California 1984, IV, 266-300; a.mlf., "el-Hevsâ ve cîrânühüm bi's-Sûdânî'l-evsat", *Târîhu İfrîkiyye'l-Âm* (nşr. C. T. Niyânî), Beyrut 1988, IV, 273-303; J. H. Barkow, "Hausa", *Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey* (ed. R. V. Weeks), Connecticut 1984, II, 319-327; B. G. Martin, *Sömürgecilige Karşı Afrika'da Süfi Direnişi* (trc. Fatih Tatlıoğlu), İstanbul 1988, s. 25-53; Zakari Maikorema, "Les états de l'espace nigerien (VIIIe s. - XIXe s.)", *Culture et civilisation islamiques-Le Niger*, Rabat 1988, s. 33-47; Djibo Malam Hamani, "Les personnalités célèbres", a.e., s. 79-113; H. Fisher, "Onsekizinci ve Ondokuzuncu Yüzyıllarda Batı ve Merkezi Sudan" (trc. Kemal Kahraman), *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul 1989, III, 251-268; J. Joly, *Histoire du continent africain*, Paris 1989, I, 29, 103, 115, 131, 154, 173; M. Beazley, *L'Afrique centrale et méridionale* (trc. Sabine Boulogne), Paris 1991, s. 50-57; A. Muhammed Kani, *Nijerya'da İslâmî Cihad* (trc. Ömer Gündüz), İstanbul 1991; E. M'Bokolo, *Afrique noire histoire et civilisation, XIX-XX siècles*, Paris 1992, I, tür.yer.; D. Laya, "The Hausa States", *General History of Africa* (ed. B. A. Ogot), California 1992, V, 453-491; Bawuro M. Barkindo, "Growing Islamism in Kano City Since 1970", *Muslim Identity and Social Change in Sub-Saharan Africa* (ed. L. Brenner), London 1993, s. 90-105; E. Grégoire, "Islam and Identity of Merchants in Maradi (Niger)", a.e., s. 106-115; Ahmed Rufai Mohammed, "The Influence of the Niass Tijaniyya in the Nijer-Benue Confluence Area of Nigeria", a.e., s. 116-134; Christian Coulon, "Les nouveaux oulémas et le renouveau islamique au Nord-Nigeria", *Le radicalisme islamique au sud du Sahara* (ed. R. Otayek), Paris 1993, s. 123-149; M. de Montclos, *Le Nigeria*, Paris 1994, s. 15-19, 37, 60-61, 124, 303; A. Petersen, *Dictionary of Islamic Architecture*, London 1996, s. 109; D. S. Gilliland, "Religious Change Among the Hausa, 1000-1800", *JAAS*, XIV/3-4 (1979), s. 241-257; Ünver Günay, "Zenci Afrika'da İslâmiyetin Yayılışının Temel Etkenleri", *İİFD*, sy. 4 (1980), s. 105-118; Ahmad Hallirio Arfani, "Hausa: Missionising the Script", *Afkar*, I, London 1984, s. 66-67; Hassan Ma'ayergi, "Translations of the Meanings of the Holy Qur'an into Minority Languages: The Case of Africa", *JIMMA*, XIV/1-2 (1993), s. 156-180; G. Yver, "Havsa", *IA*, V/1, s. 380-382.

HEVVÂRE

(هَوَّارَة)

Bir Berberî kabilesi.

Kuzey Afrika'nın en köklü ve soylu Berberî topluluklarından biridir; nesep ve yâşanan coğrafi mekân bakımından birbirinden farklı kollara ayrılmıştır. İbn Haldûn, Berberîler'in iki büyük kolundan Berberî'nin mensup olduklarını ve ensâb ilmiyle uğraşanların bu konuda ittifak ettiklerini söyler. Hevvâre (Hüvvâre), çeşitli kollarının Kuzey Afrika ve Mısır'da dağınık halde göçebe hayatı sürmesine rağmen genelde yerleşmeye ve istikrara meyilli kabilerdendir. Hasan el-Vezzân (Afrikalı Leon) bu kabileyi beş büyük Berberî topluluğundan biri sayar (diğerleri Sanhâce, Masmûde, Zenâte ve Gumâre'dir); farklı rivayetlere göre de Sanhâce'nin kardeşi veya Sanhâce onun bir koludur. Hevvâre kendi içinde Benî Kemlân, Garyân, Varga ve Meslâte gibi kollara ayrılır; içlerinden tamamen Araplaşmış olanlar atalarının Yemen'den geldiğini ve Himyerî asıllı olduğunu kabul ederler. Kuzey Afrika'da asırlarca karışık durumda yaşayan Berberî ve Arap kabileleri birbirlerine epeyce benzediğinden bunların soyundan gelenleri ayırt etmek çok defa imkânsızdır. Bu gruplar, coğrafi bakımdan yaşadıkları bölgeler dikkate alınarak Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Fas, İspanya ve Mısır Hevvâreleri diye ele alınmaktadır. Bunlar asıl itibarıyla Trablusgarp'tan Kuzey Afrika'nın doğu, batı ve güney istikametlerine dağılmışlardır ve benzer özellikler kadar gittikleri yerlerdeki topluluklarla kaynaşmalarından dolayı farklı özellikler de taşımaktadırlar. Hevvâreliiler, I. (VII.) yüzyılın sonları ile II. (VIII.) yüzyılın başlarında müslüman oldular ve Sün-nî Melîle kabilesi hariç tamamı Hâricîliğin bir kolu olan İbâziyye'yi benimsediler. V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda Ehl-i sünnet'e intisap ettiler. Garyân bölgesinde yaşayanlar ise bunlardan iki asır sonra Hâricîliği bıraktılar.

Hevvâreliiler, III-X. (IX-XVI.) yüzyıllarda genelde Mısır'dan Mağrib'e kadar uzanan sahile yakın bölgelerde bulundular; İskenderiye ile Akabetülkübrâ arasında ki Buhayre bu bölgelerin en önemlilerinden biriydi. Fetihler sırasında ve daha çok II. (VIII.) yüzyılda Hevvâre ülkesi olarak da bilinen Trablusgarp ile Berka arasındaki bölgede Hevvâre'nin Misrâte ve Meslâte gibi kolları yaşıyor ve iç Afrika ile ticaret yapıyorlardı. Amr b. Âs 22 (642-43) yılın-